

ULMA 8726

DALARNA

Dialekt- och folkminnesarkivet

Uppsala

Venjan

Mattsson, Håll N., 1935

Svar på ULMA:s frågelista M 82. Matordning
och bordsseder.

21 bl. 4:o

8726

Matordning och bordsseder.

(Uppst. i Venjan).

Dalarne.

Venjan.

Häll N. Mattsson.

Ink. 23/8 1935.

I. Matordning.

1. Beteckning för "måltid": måf n.

✓ Ordet waf n användes i denna betydelse i t. ex. sammansättningen åftä-waf n (= aftonmåltid), mårqån-måf n (= morgonmåltid), kvälls-måf n (= kvällsmåltid) o. s. v.

Från rikspråket avvikande användning av ordet måf i betydelsen måltid: måf-milå t. ex. arbet måf-milå (= arbeta mellan måltiderna), ann härk int bājđ måf-milå (= han kan inte klara sig utan mat mellan måltiderna).

2. Beteckningar för olika måltider, vil-
avse måltidens kvalitet eller kvantitet:

bis-måf n (= duktig, starkt mättande måltid), rimpält måf (= dålig måltid), krång-måf n (= måltid, som man brukas till)

Mål
måltid

3. Beteckning för "tid för måltid": mät-dags t.ex. å håll å bi' mät-dags (= det börjar bli tid att hålla måltid).

4. Beteckning för "tid mellan två mål": måf-milå. Hithörande substantiv finns ej.

5. Beteckning för "litet mellanmål, avsett att stilla den värsta hungern": tugga / litä tugga (= litet mellanmål); för "äta litet mellan måltiderna": tugg litä. sträj undär (= äta i förväg så att man ej är vidare hungrig när måltiden kommer).

sträj undär

6. Befolkningen i allmänhet ^{har} i manna-minne haft regelbundna måltider. I alla

ULMA 8726. Hall Nils Mattsson. 1935
DAL. VENJAN
Frgl. M 82

3
tider ha dock funnits undantag bland
fattigt folk, tiggare o. d. Dessa fingo i-
bland svälta långa tider men satte i
sig desto mera när det var tillfälle
därtill. Några fattiga gummor, som voro
bjudna på mat i prestgården, tyckte att
de inte kunde få i sig nog mycket av
den goda maten och resonerade: wur ädd
rent är bort haft två kwidur (= vi hade
rent av bort haft - varina - två magar).
Och då hade de sällan något i en.

7. Vanliga måltider under den tid, då
intet brädrkande arbete förelåg: Kl. 8 f.m.
märgö-måh " ~ frü-härt m åt man ström-
ming och potatis: ströming å pärör; kl. 2
åts midags-måh "(middag), bestående av
gröt eller välling; kl. 8 e.m. åts kvälls-

mål n bestående av potatismos: kyämma
pärör samt mjölk-sull m (i bröd i mjölk)
 som efterrätt. Såväl tiderna för måltider,
 som målrätterna, ^{kunde} nog vara något olika
 för olika hushåll och under olika om-
 ständigheter, men i stort sett gällde
 nämnda ordning.

8. Under vissa tider på året utöka-
 des antalet måltider. Under höstättarna
 t. ex. då arbetet började vid soluppgån-
 gen, ät man ett extra mål (saknar be-
 nämning) innan man började arbetet,
 vanligen bestående av vattvälling: wätu-
 weelig m. Vid 8-tiden ät man ett bestant
morgonmål och fortsatte sedan med arbetet
 till kl. 11-12, då man tog en förvarlig
middagsrast varvid man sov en timme

ULMA 8726. Hall Nils Mattsson. 1935
 DAL. VENJAN
 Frgl. M 82

eller två. Man brukade skämtsamt säga att man skulle "sova middag varsin timme" = söva middag vä'sann häjm.

På eftermiddagen; 4-5-tiden åt man aftonvard = äftå-waß och rent på kvällen kvälls-mäß. Några särskilda maträtter för varje mål kunna ej angivas.

9. Beteckningar för "korkhåll, matordning": kåst m, jätå n; för "vardagsmat": wändas-jätå n, djårändas-jätå; för "söndagsmat": sündas-jätå n.

På söndagen hade man i regel en rätt av kött och råskalad potatis men f. ö. var det ingen skillnad på vardagsmat och söndagsmat.

Särskild mat för främmande förekom ej. Om det kom någon, som man särskilt

ULMA 8726. Hall Nils Mattsson. 1935
DAL. VENJAN
Frgl. M 82

villde hedra, satte man fram av det bästa man hade. Särskilt uttryck härför finns ej.

10. Savel: såf n (såfä). Sammansättningen motsvarande "fäbodsvovel" finns ej. Andra sammansättningar med såf: mjölk-såf n (= svovel av mjölk såsom smör, mesmör o. d.), djet-såf n (= svovel av getter och getmjölk); såf-bit f (= svovelhytta för färvning och transport av smör, mesmör o. d.); såf-lös (= i räkнад av svovel); såf-fattin (= som ej har tillräckligt med svovel); såf-samt (= smakligt, som man ej behöver så mycket svovel till) säges ibland om sådant, som ej räknas till svovel.

Ordet "svovla" eller motsvarande finns ej.

Andra beteckningar för "sovel" finnas ej.
Sammantfattande benämning för "all
mat, som ej är sovel": güis-lån n.

Beteckning för att "äta endast ett slags
mat": möf(a) t. ex. möf brö' (= äta enbart
bröd), möf såf (= äta enbart sovel). dån
så möf smör bi fli-skälla (= den som
äter smör utan bröd eller grossar med
smöret, blir flintskallig) är ett talerätt,
varmed man söker skrämma barn.

fli-
skallad
ffo Toop
fleina.

11. Benämningen "förrätt" eller andra
benämningar på olika rätter utöver o-
van anförda, äro ej kända.

Beteckningar för att "äta på förhand"
så att man ej orkar med så mycket när
den egentliga måltigen kommer: brü broa under
ündär, sträj ündär t. ex. ä sjns att

JEMIA 8726. Hall Nils Mattsson. 1935
DAL. VENJAN
Figs. M 82

däm a brüa ündär (= det syns att de ha ätit på förhand så att det ej går åt så mycket mat).

12. Matsäck: mà - säck m (mà - säthjån)
t. ex. wihw - masäck m (= matsäck för en vecka). Ordet användes såväl i den rikspråkliga betydelsen som i betydelsen "säck att förvara maten i" t. ex. i will a nå' nid i måsäthjån (= jag vill ha någon mat i säcken).

Andra beteckningar för "matsäck" finnas ej.

Tillfällen då man måste "leva på matsäck" = leva upå må-säcke voro vid skogs- och slätterarbeten, under vallning, jakt och fiske, på handelsfärder o. s. v.

Uttryck för "utrusta med matsäck":

lägg i må-säck, rust äjt må må-säck, rust i weg däm.

13. Beteckning för "mat, lämplig att ha till matsäck": mäsäck-mat u. mäsäck-bröd (=bröd som är avsett till matsäckbröd).

Vanligaste matsäcksmat för dagen var smör och bröd samt ost och meesmör om det fanns tillgång därtill. Soulet förvarades då i en liten ask, s. k. mäsäck-ästja. Matsäck, som var avsedd att räcka längre tid, t. ex. vid kolningar och andra långvarigare skogsarbeten o. d., bestod matsäcksmaten av vanlig kost som brukades i hemmet, huvudsakligen potatis och strömming eller fisk till brödet. I stället för vanlig mjölk, hade man då s. k. stjer (=genom tillrats av tätämne förändrad mjölk)

ULMA 8726. HALL Nils Mattsson. 1935
DAL. VENJAN
Frgl. M 82

som förvarades i en träflaska s. k. stjär-flask f. I matsäck för kortare tid förvarades tättmjölken ibland i en ask s. k. stjär-ästj n. Lovelark, som an-skös-äske användes i matsäcken vid vattning av kreatur, kallades gärl-ästj n.

14. Vid vattning förvarades matsäcken i en påse s. k. gärl-kupp m, avsedd för endast en person. Vid skogsarbete, slätter o. d. användes en skinnsäck s. k. bög-räcke ~ bök-räcke m (ursprungligen sannolikt bög-), avsedd för flera personer, eventuellt hela familjen, att förvara matsäcken i. På resor förvarades matsäcken i en s. k. spänn m (= i spänarbete-nik tillverkat skrin). Ofta medfördes också en dricksflaska = dricks-flask f

ULMA 8726. Hall Nils Mattsson. 1935
DAL. VENJAN
Fgl. M 82

1A
och en liten brännvinskagge = brännvins-
kagg m, båda laggade träkärl.

Måttförrådet i timmerkojan och kolarbojan kallades även må-säck m fastän man där i stort sett hade ordnad matlagning såsom i hemmet.

15. Beteckning för "helt liten maträtt, avsedd att bäras i fickan": tugga f t.ex. ta je litä tugg nid i ficka (= ta en liten bit mat i fickan). | wädär-kakö f (= en väder-kake bit mat, som man har som reserv i fickan i fall man "blir hindrad av vä-
deret att komma tillbaka" = bi wädär-väderfast fast).

16. Då man gjorde ost brukade man ta en bit nylöpt ost och krama till en boll, s. k. soät-måus f och ge åt den

brökannde. Då man kärnade smör, gav man en smakbit av kärngrädde på en brödbit = flöt-gäs & och då man bakade tunnbröd gav man en kaka åt den brökannde.

flöt-gäs

17. Beteckning för "särskilt god matbit, hemförd av den, som varit på resa": gätt n (göda). märknas-gätt n (= gott, vegetullar o.d., som medfördes från marknaden).

II. Bordsseder.

18. Beteckning för "bordsbön": bös-bön & (-bönä); för "läsa till bords": läsa te bos, läsa för matu. Barnen tillhöllos vanligen att läsa bordsbönen högt då däremot de äldre brukade läsa i tygthet. Att man knäpöll vid bordet

ULMA 8726. Hall Nils Mattsson. 1935
DAL. VENJAN
Frgl. M 82

innan man lärte bordsbönen, finns
ej minne av.

19. Sunda tills för några få år tillbaka
var det allmän sed att grötgrytan un-
der ätandet stod mitt på golvet och
de ätande sutto runt omkring med
varsin skål med grötskovel och med
sina träskedar togo en klick gröt
ur grytan då och då efter behov.

Om hufvudern under dylika förhållan-
den hade någon bestämd plats vid grytan
eller om de ätande i övrigt placerade
sig i någon viss ordning är ej känt.
Alla hushållsmedlemmar deltog i re-
gel i måltiden och äto samtidigt och
den som höll på längst skulle svara
för att grytan blev tom och renskrapad.

ULMA 8726. Hall Nils Mattsson. 1935

DAL. VENJAN

Ftgi. M 82

Karlarna, som f. ö. behölla huvudbo-
 naden ^{på} inne i stugan, vilken sed i stort
 sett fortfarande kvarlever, togo av den
 under måltiden. Barnen behölla huvud-
 bonaden på så länge de använde den
 vanliga barnmössa som knöts under ka-
 pan. När de blevo i den åldern, att de
 började använda samma svits huvudbo-
 nad som de vuxna, glömde de vanligen
 att ta av sig den när de skulle äta och
 då tillhöllos de alltid att göra det. drä
äve di hättan må du jät (= ta av dig
 mössan medan du äter). ä får upi hätt-
ta ällt du jät (= det får upp i mössan hätta
 ällt du äter), voro vanliga tillrop (för att
 påminna pojkar att ta av sig mössan
 under måltiden). Kvinnorna brukade

ULMA 8726. H. N. Mattsson. 1935
 DAL. VENJAN
 Frgl. M 82

av gammalt under måltiden skjuta
huvudduken något bakåt, men om det
ta gjordes av höflighet eller ej, vet man ej.

20. Vid "matbordet": mat-bord n var
"husbondens plats": husbond-plats n | plats
vid den ändan av bordet, som var långt
från dörren. Bestämda platser för de
övriga ätarna fanns ej. Samma bord
användes av alla som deltog i mål-
tiden. Barnen fingo också vara med
vid matbordet men fingo ej sitta förr
än de kommo till den åldern, då poj-
karna fingo kläda sig i byxor. Man
brukade uppmuntra barnen med att
de växte fortare om de stodo vid
bordet medan de äto: im du will bi
stür ska du stö mä du jät (= om du

JLMA 8726. Håll Nils Mattsson. 1935
DAL. VENJAN
Frgl. M 82

vill bli stor skall du stå medan du äter).

21. Vårje hushållsmedlem hade sin särskilda skål och sin särskilda sked som de kallade: männ kapp (= min kopp) och mäj skjed (= min sked). Ordet "skedgång" eller liknande är o-
bekant. Sådant mat, som äts med sked, serverades i träskål s. k. skäff eller ^{tiñ} kopp s. k. kapp m. Särskild be-
nämning för sådan mat fanns ej. Namn på olika skålar: lång-skäff (= trågformig skål), sväro-skål f (= svor-
vad skål), sväro-kapp m (= svarvad, mindre skål eller kopp), bräjd-kapp (= kopp av utvärt på trädetam), kätt-kapp m (= liten kopp för katten). ste-fat

ULMA 8726. Hall Nils Mattsson. 1935
DAL. VENJAN
Frj. M 82

~ lör-fat n (= lörfat) användes någon gång vid särskilda tillfällen t.ex. vid kalas, f. ö. användes endast träskålar: träj-skålf och träj-kapp (= träkopp).

Efter slutad måltid satte man skedarna i ett s. k. skjed-brambälf n som hade sin plats åta wäddjån (= på väggen mitt emot spisen, d. v. s. över mathordet). "Sked-bramblet" bestod av en vid väggen fastsatt träribba med en uttagning för varje sked, vänd inåt väggen. Skålarna stälptes efter slutad måltid på en väggfast hylla, s. k. käld-illf (= kärhylla). Innan kärl-hylla skedarna och skålarna ställdes på sina platser, slickades de rena med pekfinger eller tungor. Någon diskning av skålar och skedar förekom ej.

ULMA 8726. H. N. Mattsson. 1935
DAL. VENJAN
Frgl. M 82

Bordkniv och gaffel eller tallrik användes aldrig någonsin av gammalt. De första bordknivarna köptes i Lima och kallades lajm-kall-knäje m.

kniv

22. Köttet serverades i en skål, som ö-
ven innehöll den tillammans med köttet
kokta potatisen. De ätande fingro därav
ta för sig varitt stycke kött samt po-
tatis, som de lade på brödkakan, vil-
ken fick tjäna som tallrik.

Köttet plökades sönder med fingrarna
eller skars sönder med täljkniven om
det var segt samt lades bitvis tillsam-
mans med potatis mellan tunnbröds-
stycken eller rullades in i tunbröd om
detta var mjukt. Tunnbröd med sålunda
indagt sovel kallas tujspa & eller dull m.

bet. 2

toppa f.
dull m.

ULMA 8726. Hall Nils Mattsson. 1935
DAL. VENJAN
Fgl. M 82

När fingrarna blivo smetiga av kött eller annat sovel, var det att "slicka av dem":

Lätj fingrã.

23. Uttryck, som bequas om ett mycket belamrat bord: böd e upp-bulla (= bordet är fullt med mat); som bequas om ett alltför tomt bord: böd sju-änt

släkia^{da} slag-fäsen a gändji (= bordet ser ut såsom där slagförsen har gått fram).

slag-förs

24. Att själva matbordet samtigigt utgjort käril att äta ur finns i minne av

25. Handlingar som ansågos vara brist på bordskick: ghäup i' si (= äta glupskt), skwäfa i' si (= dricka omätligt), gräm grama v.
uthi mätim (= rota med fingrarna i maten).
stür skämm tã dräjt mä fäsk jätã

(= stor skam att släppa väder medan folk äter). | jät ä håll munnen (= ät och prata inte). | Som brest på bords- skick ansågs vidare att äta "för mycket eller utslutande svvel": möj såh, att rata maten, att lämna något kvar av portionen och att äta med mössan på.

jfr jätä!
äta v.

Uttrycket pris mat-mor (= prisa mat-
modera) användes ibland om att rapa
"ripå" efter maten

repa v.

26. Beteckningar för att "vila efter måltiden": wöjz matn, wöjz jätä; wöjz
mädag (= vila efter middagsmåltiden).

vila v.

Middagsvilan räckte i regel en timme. Personer, som brukade vila efter maten, vaknade alltid på bestämd tid utan några särskilda anordningar härför.

ULMA 8726. Hall Nils Mattsson. 1935

DAL. VENJAN

Frgl. M 82

27. Att "komma in i en gård under måltiden" = küma mitt uti måten ansågs ofta obehagligt och beklagningen blev vanligen en bön om ursäkt för att man kom under måltiden. Spredde detta under en högtid, t. ex. under jul, var man skyldig att undfägnas en dylik gäst.

Ville denna å sin sida ej emottaga undfägnaden utan denna avlägsnade sig utan denna, ansågs han ha julglädjen med sig, vilket uttrycktes: shå du go äut min jöfä för wärs? (= skall du gå ut med julglädjen för oss?).

jul

Lagsmän: Många Karl Olson och hans hustru i Knäs m. fl.

Lalleön den 20 aug. 1935
Hall Nils Mattsson